

ЧАСТИНОМОВНА СПЕЦИФІКА АТРИБУТИВНИХ СИНТАКСЕМ

Олександра Гандзюк (Луцьк)

Уведення в лінгвістичну науку поняття синтаксеми зумовлюється необхідністю чіткої диференціації компонентів речення різної природи: тих, що виділяються на основі синтаксичних зв'язків і таких, які ґрунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях.

Перші з них традиційно називаються формально-синтаксичними членами речення. Другі, позначаючи явища дійсності, виділяються з урахуванням семантико-синтаксичних відношень. Останні називаються синтаксемами і становлять собою мінімальні (неподільні, які не членуються на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксичні одиниці, компоненти семантичної структури речення (Українська мова. Енциклопедія 2000).

У найзагальнішому вияві синтаксемного аналізу розрізняються субстанціальні і предикатні синтаксеми. Більш детальне їх дослідження дозволяє виділити вторинні предикатні синтаксеми, що є результатом об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене. Цей процес дозволяє виділити три різновиди вторинних предикатних синтаксем: адвербіальні, модальні і атрибутивні.

Специфікою атрибутивних відношень є те, що вони складають особливий тип відношень, у яких органічно поєднуються формально-синтаксичні і наближені до них семантико-синтаксичні показники. Виникнення атрибутивних відношень зумовлюється шляхом згортання окремих елементів семантико-синтаксичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами в результаті формально - граматичних перетворень – з'єднання двох або більше елементарних речень у просте ускладнене (Вихованець 1992). У найтиповіших випадках головною умовою виникнення цих відношень є залежність другорядного члена від іменника.

Атрибутивні синтаксеми ґрунтуються на атрибутивних відношеннях, які становлять специфічний тип відношень, перехідний від семантико-синтаксичних відношень до відношень формально - синтаксичного типу. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень (Вихованець 1993).

Семантичними корелятами атрибутивної синтаксеми виступають різні предикати вихідного елементарного речення. Найпростішим перетворенням є транспозиція предиката якості з формально-синтаксичної позиції присудка в приіменникову позицію і набуття предикатом у приіменниковій позиції функції атрибута, пор.: *Дівчина була струнка* → *Струнка дівчина усміхалася до нас*; *Бабуся сумна* → *Діти згадали сумну бабуся* (Там же).

До постпозитивного атрибутивного вживання іменників, дієслів та прислівників

спричиняється семантична компресія. Мова, особливо писемна її форма, з метою найадекватнішого відображення позамовних ситуацій, використовує значно більше засобів, ніж вимагається їх для забезпечення зрозумілості повідомлюваного. Тому для потреб усної комунікації вони є не зовсім придатними і потребують ущільнення. Воно досягається насамперед шляхом згортання тих одиниць, відсутність яких не впливає на зміст мовної синтаксичної конструкції. Тому найчастіше обходяться без присудків, які виражені дієприкметником або особовою формою дієслова. Згортання цих словоформ відбувається в однотипних структурах, що свідчить про регулярний характер перебігу такого явища. Напр.:

<i>Учень</i>	↘		↗	<i>портфель</i>	→
<i>портфель учня</i>					
<i>Будинок</i>	→	<i>має</i>	→	<i>вікна</i>	→
<i>будинку</i>					
<i>Річка</i>	↗		↘	<i>гирло</i>	→
<i>річки</i>					

Семантична компресія спричиняється до змін у формально-граматичній структурі речення, зокрема, до перерозподілу його компонентів між позиціями. Це пояснюється тим, що після згортання присудка в його позицію перетягуються морфологічні категорії з детермінантної позиції або з позиції присудково залежного члена, що породжує нехарактерні для власне-словосполучень поєднання слів. Оскільки в цих позиціях виступають словоформи непрямих відмінків іменників і прислівники, то саме ці дві категорії – іменник і прислівник – потрапляють у невластиві синтаксичні позиції. Пор. *Посуд зроблений з алюмінію* → *посуд з алюмінію*; *Тістечка приготовлені нашвидкуруч* → *тістечка нашвидкуруч* (Вихованець, Городенська, Русанівський 1983).

Препозиція категоріального і постпозиція некатегоріального вираження атрибутивних відношень характерна насамперед для східнослов'янських мов і української мови зокрема. В інших мовах позиційна диференціація атрибутивної функції не простежується.

Атрибутивні синтаксеми мають різний морфологічний вияв. Найчастіше в ролі атрибутивних синтаксем використовуються прикметники: *Начальник дивиться крізь синє скло* (В. Собко); *Мокрицький поставив перед Брюлловим повний келих* (Л. Смілянський), дієприкметники в присубстантивній позиції: *На головах у них [чоловіків] ледь трималися поруділі шапки* (І. Пільгук); *Обважніле загаром повітря щільніше кутало землю* (І. Пільгук).

Атрибутивні синтаксеми, які репрезентуються у відмінковій формі іменників, є досить

значною за кількістю. Вираження широкого спектру атрибутивних відношень забезпечується у мові і незначною кількістю відмінків. Атрибутивна специфіка є найбільш притаманною родовому безприйменниковому відмінкові (Городенська 1991). Це пояснюється тим, що у синтаксичній структурі української мови родовий відмінок закріплений як такий, що супроводжує трансформацію речення в словосполучення (Вихованець 1988). На базі первинної функції родового приіменникового уможлиблюється існування його основного значення – відношення множинності (цілісності) до частини (окремого предмета) з вказівкою на зміст: те, що належить предметові, походить з нього, формується з нього, знаходиться з ним у кількісних й означальних стосунках, є його частиною (Леонова, 1983).

Це значення реалізується у таких варіантах, як складовий елемент:

рослини.: *Сонце не знало ні міри, ні жалю, палило з безхмарного неба, випивало останню вологу з порепаної, стверділої землі, скручувало в зів'ялі рурки знесилене листя рослин* (Л. Письменна);

одягу: *Загорнула (Надія) його (Павлуся) в поли своєї шубки і внесла в підвал* (Л. Письменна);

меблів: *Павлик лежить, задравши ноги на спинку ліжка, дивиться кудись крізь стелю і щось думає* (П. Колесник);

будівлі: *Нарешті, опинившись біля танку канцелярії, (мужик) довго стояв перед ним і, озирнувшись, зняв шапку* (Б. Левін); *Павло опустив раму вікна* (Л. Письменна);

містовпорядкування: *В центрі міста хоч трохи краще, все-таки магазини є та ліхтарі горять* (Л. Письменна);

ландшафту: *У ті ж часи на вершині гори Перинь втрамбовано було, як тік, широке требище...* (С. Складенко).

Йому притаманні значення речовини: *До хати ввійшла матушка з полумиском бринзи і поставила його на стіл* (П. Колесник).

роздільної кількості: *Війнув ще рвучкіший вітер, зірвав цілий жмуток жовтогарячого листя* (І. Пільгук);

угруповання: *Кудлань підняв голову, лупнув зеленкуватими очима на гурт хлопчаків за ворітьми і ліниво махнув хвостом* (М. Сиротюк).;

підрозділів (Гандзюк 2002) : - *У нього (Франка) збираються учні старших класів* (П. Колесник);

командний пункт: *У новому вбранні прапорщика Іван Петрович поспішав у штаб полку* (І. Пільгук);

вигляд рослинних масивів: *Знову відкрилися хащі очерету; вони траплялися й раніше, до них уже звикли, тому й тепер до очеретів особливо не придивлялися, вслухались лише в характерний шерхт, схожий на скрекіт журавля* (Б. Левін).

професія: - *Про мене – краще мати батька двірника чи золотовоза, але справжнього, такого, щоб..., ну, словом, справжнього* (Л. Письменна).

Він характеризується й значними посесивними відтінками, найтиповіші значення яких досліджено Н.В. Гуйванюк (Гуйванюк 1982). Вона виділяє зокрема такі семантичні види посесивності:

а) власне приналежність чи юридична належність: *Коли човен дядька Бориса сховався за вигином-кручею, кинулися до сапета* (Л. Письменна). *Але навіщо ж бабину садибу до себе прирізати ?* (Л. Письменна);

б) авторська належність: *Та ось одного разу Іван прочитав вірші Ломоносова „Про користь шкла” і попросив відверто байдужого Томару коротенько переказати їхній зміст* (Б. Левін);

в) іманентна присвійність: *Русяві коси Оксани Петрівни викладені короною* (М. Сиротюк); *То були очі Василя Грабовського* (Л. Письменна);

г) посесивно-реляційне значення, яке має три виміри: сімейно-споріднені стосунки: *Жінка Кузьми обняла подругу за плечі* (М. Сиротюк), дружні взаємини: *Про Максима Залізняка і його вірного побратима Івана Гонту чув ще в семінарії* (Б. Левін); певні соціальні чи службові стосунки: *Вої князя Ярополка і князя Володимира зустрілися на високій кручі ...* (С. Скляренко);

г) посесивно-кваліфікативне значення : - *Ви цього не можете знати. – Аглаю починала дратувати упертість вчителя* (Б. Левін);

д) посесивно-суб'єктне значення: *... то вже була така властивість Марії – навіть у незнайомій мові вона могла одразу знайти якийсь місток, легкий зв'язок* (О. Іваненко). Тут називний предикативний приєднує родовий суб'єкта, який у постпозиції щодо називного відмінка набуває ад'єктивної функції (Безпояско 1991).

е) посесивно-конотативне значення: - *У вас руки хірурга, та що руки – розум, душа!* (Л. Письменна).

Крім цих значень, на нашу думку, можна виділити ще й такі, як історично визначена належність: *Треба було поспішати, поки не прокинувся Любеч, до свого дворища, в батьківську хату, до вогню предків* (С. Скляренко); тимчасова належність: *Вона (Надія) обережно підійшла до тумбочки хворого, що вже одужував і мав незабаром вийти з лікарні*

(Л. Письменна); належність - призначення: *Кімната матері й дитини була переповнена* (Л. Письменна);

З його участю передають обмеження: *Продавець дитячих іграшок нестримно свистів одночасно на кількох глиняних свищиках* (Б. Левін).

Цей відмінок з використанням прийменників особливо придатний для найменування просторових понять: *Снігом замітало стежку до дуба* (І.Пільгук); *Ліна тоді вгамувала істерику, вмилася і таки скористалася пудрою з шухляди біля дзеркала* (Л. Письменна).

Родовий відмінок в атрибутивній функції виступає й тоді, коли потрібно показати специфіку звучання певної реалії: *Кожного разу слухав (Котляревський) у шелесті листя нескінченну казку, зачаровувався нею* (І. Пільгук); *Але раптовий брязкіт розбитого скла на доріжці розвіяв зачаровані хвилини* (І. Пільгук).

У зв'язку з тим, що родовий відмінок переважно використовується як присубстантивний засіб, тобто виступає в ролі синтаксичного ад'єктива, а своїми власне-субстантивними... функціями він підпорядкований іншим відмінкам (знахідному і називному) його слід кваліфікувати як периферійний елемент відмінкової системи української та інших слов'янських мов (Вихованець 1987).

Знахідний відмінок як атрибутивна синтаксема використовується тоді, коли йдеться про просторові й часові реалії, наприклад: *Дізналася (Ліна), що поїзд на Москву відходить о шостій ранку* (Л. Письменна). Значно рідше вживається знахідний міри: продукція понад план. Знахідний відмінок з прийменниками може знайти своє застосування, коли йдеться про певну функцію: *Паромник – здоровий, обпалений сонцем літній чоловік з засуканими рукавами брудної сорочки – здавався казковим перевізником у пекло через Стікс* (І. Пільгук). Ним послуговуються і тоді, коли потрібно окреслити специфіку інформації, напр.: *Далі розповів (Котляревський) анекдот про дурня, який танцює на похоронах, співає похоронної на весіллі* (І.Пільгук). *Через знахідний відмінок можна передати особливість перебігу дії: Заводить (імператор) муштру на прусський манер* (П. Колесник)). Він вказує й на змістове навантаження реалії: *Тоді директор прочитав йому (учневі) цілу лекцію про соціалізм, змішавши його з анархізмом і красномовно натякнув на замах Нобілінга на імператора Вільгельма I* (П. Колесник). Ним можна передати зміст документів: *Поки оформив (Котляревський) свідоцтво про належність до дворянства, три дні минуло* (Б. Левін).

Орудний відмінок як атрибутивна синтаксема характеризується широким застосуванням. Його вживання з прийменниками має такі семантичні відтінки:

зовнішнього вигляду: *Василь подумав, що ця кострубата людина з великими робочими*

руками й суворим поглядом посаджених допитливих очей, мабуть, по-батьківському любить Надію (Л. Письменна);

особливостей крою: Мріяла (Олена), наприклад, мати білу батистову сукенку в шовкову ґратку того самого кольору (І. Вільде);

архітектурні складові: ... Замість тих двох курних, розвалених хат з обідраними стріхами і голими причілками стоять дві велетенські шори (С. Ковалів);

специфіка страви: Хтось вийняв із скрині посуд, засипав свіжого чаю, і Кумиш, ковтаючи сльози, за хвилину напувала хворого гарячим чаєм з верблюжим молоком, яке миттю принесла Кульжан (З. Тулуб);

наповнювачі страв: А чого тільки не було на тому с толі: і пиріжки, й пиріжечки з усякою начинкою, з усякою всячиною, були форимакі та інші присмаки, риба фарширована й риба маринувана, „галантіри”, а при них всякі гарніри, та все то, мовляв, „З юшечкою та з „петрушечкою” (Олена Пчілка);

розташування: ... то були високі вали над Стиром... (П. Загребельний);

наповнювачі місткостей: - Микула побачив під посадом торбинку з начинням та гречкою, - все, все ціле, аби тільки сили рукам і ногам... (С. Скляренко); Павло кинув на ліжку свій рюкзачок і потягнувся рукою до тарілки з яблуками, що їх так старанно добирала надія до столу (Л. Письменна); Промені, однак, уже не гарячі, вони нагадують крицю, щойно викувану й охолоджену в жолобі з водою: полу мінний дух іще живе в ній, а краї беруться мертвою студінню (Р. Федорів);

особливості вмеблювання: Два вузькі залізні ліжка, вкриті простими байковими ковдрами, мов у студентському гуртожитку, невеличка шафа з посудом і довгі, у кілька рядів, стелажі з книжками (Л. Письменна);

специфіка засобів предметів домашньої праці: І, піднявши коромисло з почепленими на ньому відрами, пішла (Ганна), попливла вузькою стежиною вгору, до хати за вишневим садом (Б. Левін);

розташування: Глянув (Павло) на полицю під стелею й зітхнув – там жодної хлібини (М. Сиротюк);

фізіологічні особливості людини: Та пасажир із хронічним безсонням відповів високою заливчастою руладою (Л. Письменна);

вигляд тварини: Євпраксія перебралася з лектики в кутий сріблом пишній свій повіз, білі воли з завітчаними рогами, спокійно ремигаючи, потягли коштовний тягар (П. Загребельний);

позначки: *Щити з назвами містечок і сіл миготіли обабіч* (В. Собко);

почуття: *Дружба між юнаком і дівчиною закінчується або зрадою, або весіллям, - задумливо мовив льотчик* (В. Собко).

Місцевий відмінок вживається тільки з прийменниками в (у), на, о (об), по, при. У той час, як для інших відмінкових форм прийменник виступає у ролі засобу конкретизації та уточнення значень відмінка, то у місцевому є обов'язковим елементом його вираження, що обмежує його атрибутивне функціонування. Атрибутивні значення місцевого відмінка варіюються прийменниками, які сприяють отриманню ними такого семантичного наповнення, як локативне значення (місце проживання), розташування: *Запах лугових трав нагадував рідну леваду на Мазурівці, Полтаву в літні вечори* (Б. Левін); - *Можу пообіцяти вам невеличку і досить таки поганеньку кімнатку при санаторії* (Л. Письменна), обмеження: *До щойно обладнаної операційної Гребенюка обережно несли на його ліжкові його ж сусіди по палаті* (Л. Письменна).

Уживання інфінітива як атрибутивної синтаксеми породжується семантичною компресією компонентів складнопідрядних речень, зокрема, підрядних речень. Невласне-словосполучення *бажання працювати*, у якому є залежний від іменника інфінітив, у семантичному плані легко трансформується у більш розгорнуту конструкцію: *бажання, яке полягає у тому, щоб працювати*.

На думку В.М. Брицина (Брицин 1990), в мові нараховується близько 100 іменників, які, зв'язуючись з інфінітивом, дозволяють останньому відігравати роль атрибутивної синтаксеми. Він вважає, що найбільш чіткі поєднувальні стосунки з інфінітивом виявляє 9 груп іменників:

Іменники з семою „спосіб”: мистецтво, манера, метод, наука, досвід, шлях, засіб і под.: *Що це за спосіб – виганяти таких з країни?* (Р. Іваничук);

Іменники з семою „можливість”, „здатність”: талант, шанс, okazія, секрет, вміння та ін.: - *Бо малому дівчаті ще не дано високого вміння розплутувати це хитромудре плетиво з проникливих, душевних і – водночас убогих слів* (Л. Письменна); – *На жаль, я не можу навіть вказати його могилу, живих нас у тому бою лишилося шестеро, ми не мали змоги ні підібрати поранених, ні поховати їх* (Л. Письменна). напр.: *Іван Петрович чув про цього мартопляса, що не минав жодної нагоди попиячити, поволочитися за жінками* (І. Пільгук); *Тепер, на волі, матиме змогу багато читати* (Л. Письменна).

Іменники з семою „причина”: привід, резон, смисл: *Досить одного дня, щоб надати*

Яровому привід звільнити її (Надію) за прогул (Л. Письменна).

Іменники з семою „право” – привілей, прерогатива, пільга і под.: *Він (жандарм) не мав права арештовувати вас! (П. Колесник).*

Іменники з семою „система поглядів”: доктрина, концепція, кредо, норів, звичай, політика, порядок, практика, принцип, традиція, план, проект: *Але, на щастя, Павло не мав звички спостерігати за виразом обличчя дружини (Л. Письменна).*

Іменники з семою „часовий проміжок”: час, хвилинка, момент, черга, пора, строк тощо: *- Пора і поспати, скоро ж і на зорю благословиться, а завтра – дорога (Б. Левін); „час” – Тобі вже час іти? – стривожилась Надія (Л. Письменна); –Тепер Рошкевичеві прийшла черга не на жарт схвилюватись (П. Колесник);*

Іменники з семою „призначення”: місія, функція, доля, спроба і под. *Спроби приростити замість хворої залози нову із здорового трупа не дали результатів (Ю. Смолич).*

Іменники з семою „бажання”: мета, ідея, ініціатива, каприз, манія, фантазія, завдання і под.: *-Запевняю вас, що потреби кликати міліцію у вас немає (Л. Письменна).*

На нашу думку, можна виділити ще одну групу іменників з семою „волевиявлення”: наказ, директива, згода, заборона і под.: *– Дай лише згоду почекати ці кілька днів і не влаштовуватися на роботу (Л. Письменна); Забувши про заборону виходити на вулицю, він (Павло) кинувся до мами через дорогу (Л. Письменна).*

Крім названих, В.М. Брицин виділяє ще ряд і іменників, сполучуваність яких з інфінітивами є спорадичною, стилістично обмежена, лежить на межі нормативності.

Потенції ж прислівників до заміщення атрибутивної позиції дуже обмежені. В такій позиції виступають прислівники з залежні компоненти невластиво-субстантивних сполучень, утворених внаслідок згортання присудка з підмета і другорядного члена речення з обставинним значенням. Напр.: *Дорога протоптана, прокладена навпростець → дорога навпростець → Дорога навпростець видалася туристам найдоступнішою.* В атрибутивні відношення прислівники вступають переважно з іменниками – назвами конкретних предметів (Вихованець, Городенська, Русанівський 1983).

Отже, категоріальне вираження атрибутивних синтаксем забезпечується функціонуванням прикметника і дієприкметника-означення. Некатегоріальне вираження атрибутивних відношень найчастіше забезпечується вживанням іменників (безприменникові і применниково-відмінкові словоформи), інфінітивів. Рідко в якості

атрибутивної синтаксеми можна використати прислівник. Специфікою функціонування відмінкових, прийменниково-відмінкових форм, інфінітива і прислівника є те, що вони, на відміну від головного вираження атрибутивності – прикметника, можуть вживатися лише у постпозиції до іменника.

SUMMARU

The article is devoted to the investigation of the secondary predicative syntaxemes and as one of their variants the attributive syntaxemes are analysed. In the given investigation the part of speech specificity of attributive syntaxemes is presented.

ЛІТЕРАТУРА:

- Безпояско О.К. 1991: *Іменні граматичні категорії*. Київ.
- Брицын В.М. 1990: *Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке*. Київ.
- Вихованець І.Р. 1987: *Система відмінків української мови*. Київ.
- Вихованець І.Р. 1987: *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ.
- Вихованець І.Р. 1992: *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ.
- Вихованець І.Р. *Грамматика української мови. Синтаксис*. Київ.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. 1983: *Семантико-синтаксична структура речення*. Київ.
- Гандзюк О. М. 2002: *Родовий безприйменниковий присубстантивний відмінок як атрибутивна синтаксема*.
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Зб. наук. праць.
Серія: Філологія. Вінниця, вип.4.
- Городенська К.Г. 1991: *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ.
- Гуйванюк Н.В. 1982: *Родовий приналежності в сучасній українській мові*.
Укр. мовознавство. Вип. 10.
- Леонова М.В. 1983: *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ.
- Українська мова. Енциклопедія*. 2000. Київ.

Частиномовна специфіка атрибутивних синтаксем //

Ukrajnistika – minulost, přítomnost, budoucnost: sbornik vědeckých prací. – Brno, 2004.– S.201-209.

ISBN 80-902989-7-4